

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2023, c. 9, s. 2: 1465-1494

Zâhirî Âlimlerin Ashâbu'l-Hadis/Ehl-i Hadis Algısı

Perception of Ashab al-Hadith/Ahl al-Hadith of Zahiri Scholars

Hüsamettin KAYA

Araştırma Görevlisi Dr., Mardin Artuku Üniversitesi

İslami İlimler Fakültesi Hadis ABD,

Research Assistant Dr., Mardin Artuklu University,

Faculty of İslami İlimler, Department of hadith

husamettinkaya@artuklu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-6033-9917

DOI: 10.47424/tasavvur.1363532

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 20 Eylül / September 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 23 Kasım / November 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Kaya, Hüsamettin . "Zâhirî Âlimlerin Ashâbu'l-Hadis/Ehl-i Hadis Algısı". *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9/2 (Aralık 2023): 1465-1494.

<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1363532>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

Sahabe döneminden itibaren kullanılmaya başlanan ashâbü'l-hadîs ve ehl-i hadîs gibi kavramlarla hadis öğrenim ve öğretimiyle iştigal eden, rical bilgisine sahip olan ve hadis konularına taalluk eden bütün meselelerde söz sahibi olan kimseler kastedilmiştir. Bu kimselerin en belirgin özelliği ise hadis metinlerini mümkün merteye kendi re'yelerine veya kıyasa tabi tutmadan anlamaya çalışmalarıdır. Re'ye yakınlıkları ile bilinen Şâfiî ve Malikîlerin yanı sıra hadislerin lafızlarına bağlı kalmayı savunan Zâhirîler de ashâbü'l-hadîsten sayılmıştır. İslâm toplumuna kendini kabul ettiren ehl-i hadîs, hicrî üçüncü asrın ilk yarısında mihne sürecinden geçmişlerdir. Ancak sürecin sona ermesiyle yaşadıkları mihne, ehl-i hadîsi halk nazarında daha da güçlendirmiştir. İslâmî ilimlerin gelişiminde de önemli rol üstlenen ehl-i hadîs, araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bu bağlamda İslâm düşünce geleneğinde ehl-i hadîse dair tutumların incelenmesi ve tutarlılıkların tespiti önem arz etmektedir. Bu nedenle çalışmamızda ashâbü'l-hadîsten sayılan Zâhirî âlimlerin, ashâbü'l-hadîs algısı ele alınacaktır. Bu çalışmayla öncelikle ashâbü'l-hadîsin Zâhirîler nezdindeki değerinin yanı sıra İslâm düşünce geleneğinde ileri sürdükleri görüşlere Zâhirî âlimlerin ne derecede sahip çıktıklarının tespiti amaçlanmıştır. Ayrıca Zâhirî âlimlerin ashâbü'l-hadîse dair meselelere objektif yaklaşım yaklaşımadıklarının tespiti de çalışmamızın amaçları arasındadır. Dolayısıyla bu çalışmada öncelikle İslâm düşünce geleneğinde ashâbü'l-hadîs ve ehl-i hadîs kavramlarının gelişim ve değişim süreçleri ele alınmıştır. Daha sonra bu bağlamda tümevarımsal bir yöntemle Zâhirî âlimlerin eserleri incelenmiştir. Elde edilen bulgulardan hareketle Zâhirî âlimlerin ashâbü'l-hadîs ile olan ilişkilerinin yanı sıra söz konusu kavramları kullandıkları bağlamlara dair birtakım değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bunun neticesinde Zâhirî âlimlerce ashâbü'l-hadîsin Kur'an ayetlerinde övüldüklerinin kabul edildiği ve onlardan bir nefer olmanın övünç kaynağı olarak görüldüğü tespit edilmiştir. Zâhirî âlimlerin ashâbü'l-hadîse bakışları onları ashâbü'l-hadîs kavramını bir övgü ifadesi olarak kullanmaya sevk etmişse de bu genel geçer bir kaide halini almamıştır. Zira birçok râvinin ashâbü'l-hadîsten olmasına rağmen farklı gerekçelerle cerh edildikleri görülmüştür. Ayrıca Zâhirî âlimler, ashâbü'l-hadîs kavramını rical ilminde raviyi fikirsel olarak niteleyen bir sıfat olarak da sıklıkla kullandıkları tespit edilmiştir. Zâhirîler Ashâbü'l-hadîse

oldukça kıymet atfetmelerine rağmen zayıf hadis ile amel etmenin cevazı ve ravinin bir hadisi hem hocası hem de hocasının hocası tarikiyle nakletmesinin hadisi zayıf kıldığı gibi görüşlerinden dolayı onları hata etmekle tenkit ettikleri de görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Ashâbü'l-hadîs, Ehl-i hadîs, Zâhirî Mezhebi, Tenkit.

Abstract

Concepts such as ashâb al-hadîth and ahl al-hadîth, which have begun to be used since the period of the Companions, refer to people who are busy with teaching and learning hadîth and who have the science of rijal and who have authority to speak on all matters related with hadîth topics. The most distinctive feature of these people is that they have tried to understand the hadîth texts according to their opinions as much as possible, without applying them to any comparisons. Besides Shafi'is and Malikis, known for their closeness to their opinions, Zâhirîs who have advocated being loyal to the words of hadîths, also have ranked as ashâb al-hadîth. Ahl al-hadîth who have made themselves accepted by the Islamic community, went through a mihna process in the first half of hegira III century. However, the mihna that they experienced at the end of the process have made ahl al-hadîth stronger in the eye of public. Ahl al-hadîth, who have played important role in the development of Islamic sciences, have attracted the attention of the researchers. Within this context, it is important to examine the attitudes towards ahl al-hadîth in the Islamic tradition of thought and to determine their consistency. Therefore, in this study, ashâb hadîth perception of Zâhirî scholars, accepted as ashâb al-hadîth, will be discussed. In this study, it was aimed to find out to what extent Zâhirî scholars embrace value of ashâb al-hadîth as well as how much they make a claim to the opinions they have put forward in the tradition of Islamic thought. In addition to this, among the aims of our study, we tried to determine whether the Zâhirî scholars approach the issues objectively or not. So, the works of Zâhirî scholars were investigated with an inductive method, and the information obtained were assessed. As a result of this, that ashâb al-hadîth have been praised in Qur'an verses was adopted by Zâhirî scholars, and it was determined that for Zâhirî scholars, to be a member of ashâb al-

hadîth was a sign of proud. Although the Zâhirî scholars' view of ashâb al-hadîth led them to use the concept of ashâb al-hadîth as an expression of modification, this has not become a generally valid rule. Because it has been seen that many narrators were rejected for different reasons, even though they were from ashâb al-hadîth. In addition, it has been determined that Zâhirî scholars frequently use the concept of ashâbü'l-hadîth as a qualifying adjective in the science of rijal. Although they attached great value to ashâb al-hadîth, it was also observed that they criticized them for making mistakes because of their views on the permissibility of acting on weak hadîths, and the fact that a narrator narrates a hadîth by both his teacher and his teacher's teacher makes the hadîth weak.

Keywords: Hadîth, Ashâb al-hadîth, Ahl al-hadîth, Zâhirî Sect Criticism

Giriş

“Sâhib” sözcüğünün çoğulu olan “ashâb” kelimesi “muaşeret eden kimseler” anlamına gelmektedir.¹ “Hadîs” ise Hz. Peygamber’in söz, fiil ve takrirlerinin yanı sıra onun halkî ve hulkî tüm vasıflarına dair tüm rivayetleri ifade etmektedir.² Bu cihetle “ashâb” ve “el-hadîs” sözcüklerinden mürekkep ashâbü'l-hadîs kavramını “hadîs ile muaşeret edenler”, hadîsle haşir neşir olanlar”, “hadîsle meşgul olanlar”, “hadîslere boyun eğenler”, “hadîsleri muhafaza edenler ve onu koruyanlar”, “hadîslere zarar vermek isteyenlere engel olanlar” şeklinde açıklamak mümkündür.³ Ashâbü'l-hadîs kavramıyla birlikte kullanımına rastlanılan diğer bir mürekkep ifade ise ehlü'l-hadîs tabiridir.⁴ Bu bağlamda genel olarak ashâbü'l-hadîs ile ehlü'l-hadîs kavramlarının aynı anlamı içerdiği kabul edilmektedir.⁵

Söz konusu kavramların kullanımı, hicrî ikinci asrın sonlarına kadar geri götürülebilmektedir. Zira tespit edebildiğimiz kadarıyla ashâbü'l-hadîs kav-

1 Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beirut: Dâru Sadır, ts.), 1/519.

2 Cemâleddin el-Kâsîmî, *Kavâ'idü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadîs* (Dımaşk: Dâru'r-Risâle en-Nâşirun, 2012), 85-86.

3 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/519-520.

4 M. Hayri Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 26.

5 Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, 26-27.

ramının ilk kullanımları hicrî birinci asrın sonu ile ikinci asrın başlarında yaşayan Ebû Cebele (ö. 125/743) ve Muğire b. ed-Dabbî'den (ö. 133/751) yapılan nakillerde görülmektedir.⁶ Ehlü'l-hadîs kavramı ise en erken Amr b. Hâris (ö. 148/765) ve İbn Ebî Leyla'nın (ö. 148/766) nakillerinde görülmektedir.⁷ Gerek ashâbü'l-hadîs gerek ehlü'l-hadîs kavramının kullanımının tarihi seyri ve bu tabirlerin kavramlaşma süreci, henüz hicrî birinci asrın sonlarına doğru bahsedilen iki kavramın da belli bir kesimi ifade etmek için kullanımına başlandığını desteklemektedir. Buna karşın doğrudan ashâbü'l-hadîs veya ehlü'l-hadîs kavramları yerine hemen hemen aynı manayı ifade eden ve Ebû Cebele'den önce yaşayan İkrime (ö. 105/724) tarafından kullanılan "talebetu'l-hadîs" tabirine de işaret etmek yerinde olacaktır.⁸ Ayrıca Ömer b. Hattâb'a (ö. 23/644) nispet edilen bir rivayette onun Kur'anıyyun'a karşı sünneti kullananları ifade etmek için "ashâbü's-sünen" terkiibini kullanması da önem arz etmektedir.⁹ İkrime ve Hz. Ömer'in bu tür ifadeleri kullanmaları, hadislerle haşır neşir olan, sünneti ve hadisleri müdafaa eden bir kesime Hz. Peygamber döneminde olmasa da dört halife döneminde rastlanıldığını göstermektedir. Bu nedenle erken dönemden itibaren farklı fikir ve düşüncelere karşı hadislerle bağlı kalmayı önceleyen söz konusu kesimin ashâbü'l-hadîs ve ehlü'l-hadîs isimleri dışında ancak bunlara benzer birçok isimle nitelendirildikleri görülmüştür. Bunlar: ashâbü's-sünen, talebetu'l-hadîs, ashâbü'l-âsar, ehlü'l-âsar, tullâbu's-sünen, ehlü'l-ilm, talebetu'l-ilm, hameletu'l-ilm, hameletu'l-hadîs, ruvâtu'l-ilm, ruvâtu'l-hadîs, ashâbü'l-esânid, ehlü'l-nakl, ashâbü'l-hulkân, muhaddis, huffâz, hummâlu'l-ahbâr, ashâbü'r-rivâye, ashâbü's-silâh, cellâb, nihletu's-sünne, ehlü'l-hakk ve'd-din ve'l-cemâ'a, ehlü'l-isbât, ashâbü's-sifât, ehlü'l-fıkh ve's-sikâ, el-haşeviyye, el-muşebbihe, el-muccessime, el-mucebbire, el-murcie, eş-şukkâk, en-nâsibe, en-nâbite, el-ğusâ, zâhiriyye, cehele ve el-usmâniyye.¹⁰

⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefu ashâbi'l-hadîs* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1972), 60; Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, 24.

⁷ Ehl-i hadîs kavramını en erken kullanan kişiler için bkz Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, 27.

⁸ Bağdâdî, *Şerefu ashâbi'l-hadîs*, 60.

⁹ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman Dârimî, *Sünen* (Riyad: Darü'l-Mügnî, 1421), 1/49.

¹⁰ Ehl-i hadîs için kullanılan diğer isimler için bkz. Kırbaçoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, 17-77; Kadir Gürler, "Ehl-i Hadîsin Tarihi Süreçteki Yeri ve Temel Özellikleri", *Ehl-i Sünnet* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 52.

Bunlardan bazıları ashâbü'l-hadîs mensuplarının kendilerini nitelemede kullandıkları isimlerken bazıları ise muarızlarının onlar için sarf ettikleri nitelemelerdir. Mezhep ve fırka isimlendirmeleri dikkate alındığında ashâbü'l-hadîsin kendileri için kullandıkları isimlerin övgü; muarızlarının onları nitelemede kullandıkları isimlerin ise yergi içerdiği görülmektedir. Bu konuda dikkat edilmesi gereken diğer bir husus da yer verilen isimlerin tamamının mutlak anlamda ashâbü'l-hadîs oluşumunu ifade etmediğidir. Zira ehlü'l-İsbât, ehlü's-sıfât, ehlü'l-fıkh, el-müşebbihe, el-mücessime gibi birçok ismin ashâbü'l-hadîsin yanı sıra ashâbü'l-hadîs dışındaki farklı ekol ve fertleri ifade etmede de kullanıldığı göz ardı edilmemelidir.¹¹ Bu nedenle söz konusu isimlerin kullandıkları bağlamların yanı sıra bu nitelemelerle kimlerin kastedildiğinin tespiti önem arz etmektedir.

Önceleri ehl-i re'y karşısında hadisi savunan ve onlara bağlı kalmayı gerekli gören bir oluşumu temsil eden ashâbü'l-hadîs, Abbasî hilafetinin ihtişamlı evreleri olan Halife Mehdî (ö. 169/785) ve Hârûn Reşîd (ö. 193/809) dönemlerinde devlet nezdinde hatırı sayılır bir konuma sahip olmuş; halifelerden bizzat destek ve itibar görmüşlerdir.¹² Bu süreçte örgütlenmeye başlayan ashâbü'l-hadîs, Hârûn Reşîd'in vefatından sonra halife olarak Emin'e biat etmişlerdir.¹³ Halife Emin ve Me'mun arasında ortaya çıkan taht kavgasında Emin'e taraf olarak politik bir güç olma eğilimi göstermişlerdir. Netice itibarı ile Emin'nin öldürülmesi ve Me'mun'un tahta çıkmasıyla sonuçlanan taht kavgası, Emin'e taraf olan¹⁴ ve halk nezdinde itibar sahibi olan ashâbü'l-hadîs'e okları döndürmüştür. Bu cihetle ashâbü'l-hadîs'in nüfuzunu kırmak ve onları itibarsızlaştırmak gayesiyle Kur'an'ın mahluk olduğu görüşü ortaya atılmış ve başta ashâbü'l-hadîs olmak üzere Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul etmeyenler mihne sürecine maruz bırakılmıştır. Me'mun ile beraber

¹¹ Kırbaşoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, 76.

¹² Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadîşçiliğin Tarihi Arka Planı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999), 42-43.

¹³ Harun Reşîd tarafından Emin'in veliaht tayin edilmesi ve sonrasında belli kesimlerce desteklenmesi kanaatimizce onun ebeveynlerinin Arap (Haşimoğullarından) olmasından kaynaklanmaktadır. Geniş bilgi için bk. Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 25;31.

¹⁴ Mutlu Saylık, "Mihne Dönemi Abbâsi Halifelerinin Mezhep Siyaseti", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 17/33 (2019), 174.

218/833¹⁵ yılında başlatılan¹⁶ mihne, Mütevekkil döneminde halku'l-Kur'an tartışmalarının yasaklanması ile 234/849 yılında sona ermiştir. Halife Mütevekkil, mihneyi sonlandırmakla beraber devletin din politikasında da değişikliğe gitmiş ve başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere mihne mağdurlarına iade-i itibarda bulunmuştur. Bir kültür travması olarak niteleyebileceğimiz mihne süreci, direnç gösteren muhaddislerin hem siyâsî hem de kültürel zeminde zaferi ile sonuçlanmıştır.¹⁷ Ancak bu travmanın şoku muhaddisler ile muarızları arasına mesafe koyduğu gibi muhaddislerin kendi aralarında da ayrılığa düşmelerine neden olmuştur.¹⁸ Mihne sürecinin kahramanı Ahmed b. Hanbel'in vefatından sonra ona bağlılık hisseden hadis çevreleri mihne sürecinde gündem olan meseleleri hareket noktası edinerek bunun üzerinde bir kimlik oluşturmaya çalışmışlardır. Bu itibarla mihne sürecinden sonra ashâbü'l-hadis, ehlü'l-hadis ve ehlü's-sünne gibi kavramların dar anlamda Ahmed b. Hanbel'in mihne sürecindeki duruşunu benimseyen ve onu müdafaa eden kesimi ifade etmede kullanıldığı söylenebilir.¹⁹

Daha önce de belirtildiği gibi Halife Mütevekkil döneminde mihnenin resmen nihayete ermesiyle yeni bir evre başlamıştır. Zira bu süreçten sonra devletin desteğini arkasına alan mihne mağdurları, halkı da yanlarına alarak kendilerine yapılan baskılar gibi olmasa da kendileriyle aynı düşüncede ol-

¹⁵ Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020).

¹⁶ Mihne sürecinin başlangıcı ile ilgili farklı tarihlerin verildiği göze çarpmaktadır. Zira Nahide Bozkurt Mu'tezile'nin Altın Çağı isimli eserinde söz konusu süreci, Me'mun'un hilafetinin 14. yılında Mu'tezileyi resmi mezhep olarak benimsediğini ve h. 212 yılında Kur'an'ın yaratılmış olduğu hakkındaki düşüncesini Abbâsî Devleti'nin her yanında kabul edilmesi gereken bir fikir olarak ilan ettiğini belirtmektedir. Buna karşın Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisinde Hayrettin Yücesoy tarafından kaleme alınan "Mihne" maddesinde ise mihne sürecinin Halife Me'mun'un h. 218 yılında Rum seferine çıkmış olduğu sırada Tarsus'ta bulunurken Bağdat'ta bulunan vekili İshâk b. İbrahim'e yazmış olduğu mektup ile başladığını belirtmektedir. Bilgileri karşılaştırmak için bk. Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 115; Yücesoy, "Mihne".

¹⁷ Halku'l-Kur'an meselesi ve Mihne olayı için ayrıca bk. Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 115-133; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 39-81.

¹⁸ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 77.

¹⁹ Mehmet Zeki İçcan, "Din ve Dünyayı Anlama ve Anlamlandırma Tarzı Olarak Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey", *Din ve Hayat (TDV- İstanbul İl Müftülüğü) Dergisi* 16/47 (2023), 61.

mayan kişilere karşı mezhep veya meşrep ayrımını dikkate almaksızın sosyal baskı uygulamıştır. Ahmed b. Hanbel'in taraftarı ve yakın dostu Zühlî'nin (ö. 258/871) Buhârî ve Dâvûd b. Ali gibi kimselere dair söylemleri buna örnek olarak zikredilebilir. Ayrıca İbn Cerir et-Taberî'nin (ö. 310/922) Ahmed b. Hanbel'i fakih olarak kabul etmediği için gördüğü baskı ve maruz kaldığı linç girişimleri de bu kabildendir.²⁰ Buna benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür.²¹ Dolayısıyla özellikle mihnedenden sonra ashâbü'l-hadîs kavramının Ahmed b. Hanbel ve yandaşları için kullanıldığı ve tabiri caiz ise o dönem özelinde bu grubun korku salan bir yapıya dönüştüğü söylenebilir.

Ashâbü'l-hadîs kavramının tarihsel gelişimi ve geçirdiği evrelere yer verdikten sonra erken dönemden itibaren birer ekol ve mezhep haline gelen düşünce akımlarının ashâbü'l-hadîs kavramına yaklaşımları önem arz etmektedir. Bu bağlamda gerek Arap dünyasında gerek Türkiye'de ashâbü'l-hadîs kavramının gelişim sürecinin yanı sıra ashâbü'l-hadîs kavramının kimlere teşmil edildiği konusunu inceleyen çalışmalar olmuştur. Abdulmecid Mahmut Abdulmecid'in el-İtticâhâtü'l-fıkhiyye 'inde ashâbi'l-hadîs; Nahide Bozkurt'un *Mu'tezile'nin Altın Çağı*; M. Hayri Kırbasoğlu'nun *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*; M. Emin Özafşar'ın *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı* ve Kadir Gürler'in *Ehl-i Hadîsin Tarihi Süreçteki Yeri ve Temel Özellikleri*; Hasan Küçükosman'ın *Ebû Hanîfe'nin Ehl-i hadîse Yaklaşımı*; Ahmet Ateşyürek'in *Ehl-i Hadîs Tarihinde Zâhirîlik Ayrışması ve Mâverâünnehirli İlk Zâhirîler* gibi birçok çalışmayı zikretmek mümkündür. Ancak zikri geçen çalışmaların yanı sıra ashâbü'l-hadîs veya ehl-i hadîs konusunu müstakil ya da gayr-i müstakil olarak ele alan araştırmalardan Ignaz Goldziher'in *Zâhirîler -Sistem ve Tarihleri-* adlı eseri dışında (Goldziher söz konusu eserinde Zahirîlerin ehl-i hadîs ile ilişkisine kısmî olarak birkaç yerde temas etmiştir.)²² hiçbirinin Zâhirîlerin

²⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 2/267-282; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 71.

²¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut (Müessesetü'r-Risâle, 1405), 12/456; Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed İbn Abdülber en-Nemerî, *el-İntikâ fi fezâilî's-selâseti'l-eimmeti'l-fukahâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 106; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, 64, 65, 67.

²² Bk. Ignaz Goldziher, *Zâhirîler -Sistem ve Tarihleri-*, çev. Cihat Tunç (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982), 3-6.

ashâbü'l-hadîse yaklaşımlarını konu edinmedikleri görülmüştür. Bu nedenle mihne döneminden sonra ancak mihnenin menfi etkilerinin devam ettiği bir zaman diliminde Dâvûd ez-Zâhirî (ö. 270/884) tarafından ekol haline getirilen Zâhirî mezhebinin söz konusu kavrama yaklaşımlarının incelenmesinin bu yönüyle önemli olduğu kanaatindeyiz. Zira nasların zahirinin ifade ettiği anlamı önceleyen bir anlayışa sahip Zâhirîlerin zihin dünyasında ashâbü'l-hadîsin yerinin tespiti önem arz etmektedir.

1. Zâhirî Mezhebinin Ehl-i Hadîs ile İlişkisi

Lügâta “açık, aşikâr, bir şeyin dış görünüşü”²³ gibi manalara gelen zâhir sözcüğü, terim olarak farklı ilim dallarında değişik manalar kazanmıştır.²⁴ Söz konusu sözcüğün istilâhî anlamları dikkate alındığında onun İslâm düşünce geleneğinde farklı üç bağlamda değerlendirildiği görülmektedir. Bunlar: İlimlerin tasnifi, amaç-gaye karşıtı ve bâtinî yaklaşım karşıtıdır.²⁵ Bu cihetle zâhir kavramı incelendiğinde Zâhirîliğin “Kur’an ve sahih hadislerin dinî ve kelmâî hükümlere varmada tek yönlendirici ölçüt olarak kabul etmek, metnin zâhiri-ne sıkı sıkıya yapışmak ve Arap dilinin kaidelerine uymak” olarak anlaşıldığı söylenebilir. Dolayısıyla zâhirîlik de bâtinîlik gibi genelde İslâm’ı, özelde ise nasları anlama ve yorumlama tarzlarına dair genel bir isimlendirme olduğu görülmektedir.²⁶

Abbasî hilâfetinin ilk iki asrında yaşanan ilmi, siyasî ve kültürel gelişmeler pek çok ekolü ortaya çıkarmıştır. Bu durum ekollerin kendi özellikle ilmî tartışmalara girmelerine zemin hazırlamıştır.²⁷ Örneğin Abbasîlerin ilk iki asrı ehl-i rey ve ehl-i hadîs; bâtinîlik ve zâhirîlik gibi akımların teşekkülüne

²³ İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, 4/520.

²⁴ Abdülmecid Mahmûd Abdülmecid, *el-İtticâhâtü'l-fikhiyye inde ashâbi'l-hadîs: ft'l-karni's-salis el-hicri* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1979), 335.

²⁵ Rudolf Strothmann, “Zâhiriyye”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986), 13/456-459; H. Yunus Apaydin, “Zâhiriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/93-100.

²⁶ Mustafa Öztürk, “Zâhirî-Literalist Anlayışın İslâm Düşüncesindeki ve Çağdaş Selefilikteki İzdüşümleri”, *Zâhirî ve Selefi Din Yorumu* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019), 324.

²⁷ Sönmez Kutlu, “Gelenekçi-Zâhirî İslâm Anlayışının Zihniyet Analizi: Epistemolojik, Teolojik ve Kültürel Temelleri”, *Zâhirî ve Selefi Din Yorumu* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019), 46.

şahitlik ettiği gibi bunların arasında vuku bulan çekişme ve tartışmalara da sahne olmuştur. Söz konusu asırlar bağlamında yaşananlar dikkate alındığında bâtınîlik karşıtı zâhirîliğin, dinin metinleri anlama ve yorumlamada belli usul ve kaidelere sahip bir mezhep veya fırkaya indirgenemeyeceğinin altını çizmek gerekmektedir.²⁸ Zira İslâm düşünce geleneğinde nasları lafızcı bir şekilde anlama ve yorumlayıcı bir metot olarak benimseyen kesimlerin tümü için zâhiriyye isminin kullanıldığını söylemek mümkün²⁹ olsa da h. III. asırdan itibaren bu tanımlamanın değiştiğinin belirtmek gerekmektedir.³⁰ Zira Hz. Peygamber'in hayatta olduğu dönemden itibaren gerek ferdi gerek grup düzeyinde kendini gösteren zâhirî düşünce, sistematik olarak h. III. asırda Dâvûd b. Ali tarafından belli usul ve kaidelere sahip müstakil bir ekol haline gelmiştir.³¹

Kurucusu Dâvûd b. Alî'ye nispetle Dâvûdiyye olarak isimlendirilen söz konusu mezhep, nasları anlama ve yorumlamada benimsedikleri ilkelerden hareketle de Zâhiriyye olarak isimlendirilmiştir.³² Yaygınlığı cihetiyle h. IV. asırda Hanefî, Malikî ve Şâfiîlerden sonra dördüncü mezhep olarak Zâhirîlik zikredilmiş olsa da özellikle ehl-i hadîs ve Hanbelî çizgisinin birleşmesinden sonra Zâhirîliğin yerini Hanbelîliğe bıraktığı söylenebilir.³³ H. III. asrın sonlarının itibaren ilmî sahada adından söz ettiren Zâhirî mezhebi söz konusu dönemden başlamak suretiyle doğuda başta Dâvûd ez-Zâhirî (270/884) olmak üzere İbn Ebî Âsım (ö. 287/900),³⁴ Muhammed b. Dâvûd (ö. 297/910),³⁵ İb-

²⁸ Öztürk, "Zâhirî-Literalist", 324.

²⁹ Muammer Bayraktutar, "Nasları Anlamada Literal Yorum ve Doğurduğu Bazı Problemler", *İslâm ve Yorum* (Malatya: Malatya İlahiyat Vakfı, 2017), 1/193; Faruk Sancar, "Zâhirî-Selefi Yayılmacılığı Önleme Noktasında Ortaya Atılan Önerilerin Geçerliliği", *Zâhirî ve Selefi Din Yorumu* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019), 385; Ahmed Bükeyr Mahmûd, *el-Medresetü'z-Zâhirîyye bi'l-meşrik ve'l-magrib*. (Beyrut: Dâru Kuteybe, 1990), 61.

³⁰ Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Ensâb* (Beyrut: Dârü'l-Cenân, 1988), 4/99-100.

³¹ Strothmann, "Zâhiriyye", 13/456-459; Apaydin, "Zâhiriyye", 44/93-100.

³² Zâhirî mezhebinin isimlendirmesi için bk. Hüsamettin Kaya, *Zâhirî Mezhebinde Hadis ve Sünnet Anlayışı* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 11-19.

³³ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenü't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlîm* (Leiden : E.J. Brill, 1967), 36-39; 323; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm Rönesansı= The Renaissance of İslam*, Çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 252.

³⁴ İbn Ebî Âsım'ın Zâhirî, mezhebine mensubiyeti için bk. Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed

nü'l-Muğallis (ö. 324/936)³⁶ ve İbnü'l-Kayserânî (ö. 507/1113)³⁷ gibi âlimler tarafından temsil edilmiştir. H. IV. asırdan sonra doğuda yaygınlığını kaybeden Zâhirîlik, İslâm coğrafyasının en batısı olan Endülüste yeniden boy göstermiş ve Endülüs'in ünlü simalarından biri olan İbn Hazm (ö. 456/1064)³⁸ başta olmak üzere Ebû'l-Fütûh el-Humeydî (ö. 488/1095)³⁹ gibi birçok kişi tarafından temsil edilmiştir. Hatta Zâhirîliğin Endülüs'te İbn Hazm ile tanındığı ve ona nispetle de Hazmiyye olarak anıldığını söylemek mümkündür. Zâhirîliğin Endülüs'te Muvahhidler döneminde devletin resmi mezhebi olarak kabul edildiği de kaynaklarda yerini almıştır. Buna karşın gerek doğuda gerek Endülüs'te Zâhirî mezhebinin benimsediği ilkelerin yanı sıra genel kabul gören bazı şer'î delilleri reddetmeleri veya farklı şekilde yorumlamaları nedeniyle diğer ekoller tarafından tenkit edildikleri görülmektedir. Nitekim nasların literal anlamını incelemekle birlikte re'y, ta'lil, te'vil ve kıyasa hiçbir şekilde başvurulmaması gerektiğini söyleyen Zâhirîler, icma ise sahabe dönemiyle sınırlandırmaktadırlar.⁴⁰

---

b. Osman ez-Zehabî, *Tezkiretü'l-huffâz*, thk. Zekeriyya Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419), 2/158; Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *el-İ'ber fi habere men ğeber* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y), 1/413; Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk* (Dımaşk: Matbuatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-Arabî, 1951), 5/5/106; Ahmed b. Abdullah b. İshâk İsfahânî Ebü Nuaym, *Kitâbu Târîhu İsbahân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 1/383.

³⁵ Ebü Bekr Muhammed b. Dâvûd'un Zâhirî mezhebine mensubiyeti ile ilgili bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/107-117.

³⁶ İbnü'l-Muğallis'in Zâhirî Mezhebine mensubiyeti için bk. Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/385; Ebü İshâk Cemaleddin İbrâhim b. Ali b. Yusuf Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dârü'r-Raidî'l-Arabî, 1970), 117.

³⁷ İbnü'l-Kayserânî'nin Zâhirî mezhebine mensubiyeti için bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 19/361-371; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm: Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-Arab ve'l-müstarebîn ve'l-müsteşrikin* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-melayin, 1984), 6/171.

³⁸ İbn Hazm'ın Zâhirî Mezhebine Mensubiyeti için bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 18/199.

³⁹ Ebü'l-Fütûh el-Humeydî'nin Zâhirî Mezhebine mensubiyeti ile ilgili bk. Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mes'ud İbn Beşküvâl, *Kitâbü's-Sıla fi tarihi e'immeti'l-Endelüs* (Kahire: Dârü'l-Kitabî'l-Mısırî, 1989), 1/181; Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân* (Beyrut: Dâru Sadır, 1978), 4/282; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 19/123.

⁴⁰ Zâhirî mezhebinin gelişim süreci, önde gelen şahsiyetleri ve temel ilkeleri gibi konulara dair geniş bilgi için bkz. Muhammed Ebü Zehre, *İslâm'da Siyasî, İtikâdî ve Fikihî Mezhepler Tarihi*,

Zâhirî mezhebinin kurucusu ve ilk imamı olan Dâvûd b. Ali başta olmak üzere mezhep imamları Zâhirîlikle beraber ehl-i hadîsin de temsilcileri olmuşlardır. Bu nedenle birk çok kişi Zâhirî mezhebini ehl-i hadîsin aşırı versiyonu ve uç noktası olarak telakki etmiştir.⁴¹

Ehl-i hadîs kavramı bir şemsiye olarak düşünülduğünde altında birçok ekolu barındırdığı söylenebilir. Nitekim İslâm mezheplerini tasnif eden ve bu mezheplerin farklılıklarına değinen ulema, teşekkülünde önce Dâvûd ez-Zâhirî'yi; Zâhirî mezhebinin teşekkülünden sonra ise Zâhirî mezhebini ehl-i hadîsin içerisinde değerlendirmiştir.⁴² Ayrıca benimsedikleri ilkeler nedeniyle Zâhirîleri tenkit edenler de ehl-i hadîs ve zâhirîlik arasına bir ayırım gözetilmemiştir. Nitekim Dâvûd b. Alî'yi kıyası kabul etmediği için eleştiren Hanefî fakihlerinden Cessâs (ö. 370/981) ve Şâfiî fakihlerinden Cüveynî (ö. 478/1085) onu "haşeviyyeden cahil bir kimse" olarak tarif etmişlerdir.⁴³

İslâm düşünce geleneğinde ehl-i hadîsten bağımsız bir yaklaşım olarak zâhirî anlayışı ele alanlar da olmuştur. Nitekim bu ciheyle temelde nasları anlama ve yorumlamada üç farklı yaklaşıma yer verilmiştir. Bunlar: ehl-i rey,

---

cev. Abdülkadir Şener vd. (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1976), 637-693; Ahmet Demirci, *İbn Hazm ve Zahirilik* (Kayseri, 1996), 1-30; Mustafa Türkan, *İslâm Hukuk Tarihinde Zahirilik: Davud ez-Zâhirî Örneği* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2015), 53-98; Oğuzhan Tan, *Tarihi Bağlam ve Karakteristik Özellikleri Açısından İbn Hazm ve Usûl Anlayışı* (Ankara, Doktora Tezi, 2007), 1-50; Kaya, *Zâhirî Mezhebinde Hadis ve Sünnet Anlayışı*, 7-99; Ahmet Ateşyürek, "Ehl-i Hadîs Tarihinde Zâhirîlik Ayrışması ve Mâverâünnehirli İlk Zâhirîler", *e-Makâlât* 16/1 (2023), 66-87.

⁴¹ H. Yunus Apaydın, "Zâhirî Anlayışın Fıkha ve Fıkıh Usûlüne Yansıması", *Zâhirî ve Selefi Din Yorumu* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019), 92; H. Yunus Apaydın, *İbn Hazm: Zahirilik Düşüncesinin Teorisini* (İstanbul: İsam Yayınları, 2017), 41.

⁴² Ebü'l-Feth Tâciüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerim b. Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1975), 1/245; Muhammed Sıddîk Hasan Han, *Habietü'l-ekvân fi iftiraki'l-ümmem ale'l-mezâhib ve'l-edyân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1889), 88-89; Abdülmecid, *el-İtticahatü'l-fikhiyye inde ashâbi'l-hadis*, 352.

⁴³ Ebü Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî Cessâs, *Fusûl fi'l-usûl* (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuuni'l-İslâmiyye, 1985), 2/206; Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf Cüveynî, *el-Burhân fi usûli'l-fıkıh*, thk. Salâh b. Muhammed b. 'Aveyde (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 2/22.

ehl-i hadîs ve zâhiriliktir.⁴⁴ Bütün bu söylemlerle birlikte ehl-i hadîs ve Zâhirî mezhebi ilişkisini belirgin hale getiren kanaatimizce Zâhirî âlimlerin ehl-i hadîse dair kendi ifadeleridir.⁴⁵ Nitekim Zâhirî âlimler kendilerini ehl-i hadîsten saydıkları gibi ehl-i hadîse mensup olmaya da ayrı bir değer atfetmişlerdir.⁴⁶ Zikredilenlerden hareketle Zâhirîliği ehl-i hadîsten apayrı bir yaklaşım olarak görmenin hataya neden olacağı gibi ikisini bir anlayış veya birini diğerrinin devamı olarak görmenin de hata olacağının kanaatindeyiz. Zira müttefik oldukları konuların yanı sıra ihtilaf ettikleri mevzuların varlığında bilinmektedir.

2. Zâhirî Âlimlerin Nazarında Ehl-i Hadîsin Fazileti

İslâm dininin Kur'an-ı Kerimden sonra ikinci kaynağı sünnet/hadistir. Bu nedenle İslâm tarihi boyunca sünnetin/hadislerin sonraki nesle eksiksiz ve sağlam bir şekilde aktarılması için büyük çabalar gösterilmiştir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in mirası olarak görülen hadis metinlerine erken dönemlerden itibaren gerek halk gerek toplumun önde gelen simaları tarafından önem atfedilmiştir. Bu nedenle başta hadis rivayeti ve öğretimi olmak üzere hadis ile ilgili meselelere derinlik kazandıran kimselere de hadislerin önemi oranında değer verilmiştir. Bu kimselerin başında ise ehl-i hadîs gelmektedir. Zira İslâm tarihi boyunca istisnalar olmak birlikte idareciler, âlimler ve halk tarafından hadis ile iştigal eden ehl-i hadîs sürekli olarak onure edilmiş ve onların fazilet sahibi oldukları ifade edilerek değer atfedilmiştir. Ehl-i hadîse değer atfeden

⁴⁴ Şah Veliyyullah Ahmed b Abdirrahîm Fârûki ed-Dihlevî, *el-İnsâf fî beyâni sebebi'l-ihtilâf fi'l-ahkâmî'l-fikhiyye* (Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1398), 93; Türkan, *İslâm Hukuk Tarihinde Zâhirîlik*, 48.

⁴⁵ Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhiri İbn Hazm, *en-Nübzetü'l-kâfiye fî usûûi ahkâmî'd-dîn* (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısri, 1991), 37; Muhyiddîn Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Arabî et-Tâi el-Hâtimî İbnü'l-Arabî, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*, thk. Ahmed Şemsüddin (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420), 3/50.

⁴⁶ Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd Zâhirî İbn Hazm, *Resailü'l-İbn Hazm el-Endelusî*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2007), 2/253; İbn Hazm, *en-Nübzetü'l-kâfiye fî usûûi ahkâmî'd-dîn*, 37; Ebû Abdullah Muhammed b. Fütüh b. Abdillâh el-Humeydî, *el-Cem' beyne's-Sahihayn: el-Buhârî ve'l-Müslim* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1998), 1/8-9; Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tahir İbnü'l-Kayserânî, *el-Hucce 'alâ târiki'l-mahacce* (Beyrut: Dâru 'Alemlî-Kutub, 2008), 2/372; İbnü'l-Arabî, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*, 3/50.

ve onların Hz. Peygamber'in mirasçuları olduğunu dile getiren kesimin başında ise Zâhirî âlimlerin geldiğini söylemek mümkündür.

Zâhirî âlimlerinin eserleri incelendiğinde söz konusu durumun açık bir şekilde dile getirildiği görülmektedir. Örneğin Zâhirî âlimlerden İbn Hazm, *el-Fasl* adlı eserinde ehl-i bidâtin karşıtı olarak ehl-i haktan söz ederken ehl-i hadîse de yer vermiştir. Ona göre ehl-i hak, başta sahabe olmak üzere sahabe-yi takip eden seçkin tabîler, ashâbü'l-hadîs ve nesiller boyunca günümüze kadar onları takip edenlerdir.⁴⁷ İbn Hazm aynı eserinde yükümlülük bildiren haberlere yer vermekte ve bu haberlerin Kur'an ile birlikte ashâbü'l-hadîse mensup sika kişiler vasıtasıyla Hz. Peygamber'den nakledilenler olduğunu bildirmektedir.⁴⁸ Bu ifadeleriyle İbn Hazm haberin sıhhatini ashâbü'l-hadîse mensup raviler tarafından nakledilmesine bağlamaktadır. Onun ehl-i hadîs ile ilgili övgüleri zikredilenlerle sınırlı değildir. Mesela o, kelamî konulara girmeyi ve dinde cedel yapmayı zemmeden ashâbü'l-hadîsin "*Bilin ki Allah'ın elçisi aranızdadır. Birçok durumda o sizin dediklerinizi yapsaydı işiniz kötüye giderdi, fakat Allah size imanı sevdirirdi ve onu gönlünüze sindirdi; inkârcılığı, yoldan çıkmayı ve emre aykırı davranmayı da size çirkin gösterdi. Allah tarafından bahşedilmiş bir lutuf, bir nimet olarak doğru yolu bulmuş olanlar işte onlardır (bu vasıflara sahip olan sizlersiniz). Allah her şeyi bilmekte, yerli yerince yapmaktadır.*"⁴⁹ şeklindeki ayet-i kerimeye muhatap olduğunu söylemektedir.⁵⁰ Ona göre Allah (c.c) ashâbü'l-hadîsi "*râşidîn*" olarak isimlendirerek onurlandırmıştır.⁵¹ İbn Hazm, *er-Risâletü'l-Bâhire* adlı eserinde ise ehl-i hadîsi alışılmışın dışında fukaha olarak nitelendirmektedir.⁵² O, "*İnsanlara indirdiklerimizi kendilerine açıklamaman için ve (ola ki üzerinde) düşünürler diye sana da uyarıcı kitabı indirdik.*"⁵³ ayetinden

⁴⁷ Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal* (Kahire: Dârü'l-Ma'rife, 1899), 2/90.

⁴⁸ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2/92.

⁴⁹ *Kur'an Yolu Meâli*, çev. Hayreddin Karaman vd. (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), el-Hucurât 49/7.

⁵⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4/31.

⁵¹ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4/31.

⁵² Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî İbn Hazm, *er-Risâletü'l-Bâhire fi'r-red 'ale'l-ahvâli'l-fâside*, thk. İbn Temim ez-Zâhirî (Dimeşk: Mecmeu'l-Lugatü'l-Arabiyye, 1409), 5.

⁵³ *Kur'an Yolu Meâli*, en-Nahl 16/44.

hareketle tebyin işinin ancak Hz. Peygamber'in hadisleriyle olabileceğini söylemiştir. İbn Hazm, hadislerin ise sadece fukaha tarafından tam olarak anlaşılabilceğini ifade etmiştir. Ona göre fukaha, ashâbü'l-hadîsten başka kimse değildir. Zira onlar nasih ile mensuhu en iyi bilenlerdir. Onlar Kur'an-ı Kerim ile hadislerin birlikte nasıl anlaşılması gerektiğini veya birinin diğerini nasıl takyit ettiğini en iyi bilenlerdir.⁵⁴ İbn Hazm *el-İhkâm* adlı eserinde ise Allah'ın kitabı ve Hz. Peygamber'in sünnetine davet edildiklerinde "duyduk ve itaat ettik" diyen müminlerin ashâbü'l hadîs olduklarını söylemektedir. Ona göre ayetlerde geçen "mü'minûn", "muflihûn" ve "fâizûn" ifadeleri ashâbü'l-hadîsi ifade etmektedir.⁵⁵ İbn Hazm gibi ashâbü'l-hadîsin faziletine dair söylemlere yer veren diğer bir Zâhirî âlimi ise İbnü'l-Kayserânî'dir (ö. 507/1113).⁵⁶

İbnü'l-Kayserânî, *Mes'eletü'l-uluvv ve'n-nuzûl* adlı eserinde ashâbü'l-hadîsin faziletine geniş yer vermiştir. Konuya hadisi ve hadis ile işgal eden kimseleri övmekle başlayan İbnü'l-Kaysarânî, hadis ile işgal edenin toplumun eşrâfı; ondan uzaklaşmanın ise toplumun aptalları (الأغبياء) olduğunu söyler. Ona göre ashâbü'l-hadîs, Kur'an-ı Kerim'de Allah Teâlâ tarafından zikredilmiş ve Hz. Peygamber'in hadislerinde onun duasına mazhar olmuşlardır. İbnü'l-Kayserânî, söylediklerini konuya dair birçok rivayetle desteklemektedir.⁵⁷ Örneğin Yezid b. Harun'un Hammâd b. Zeyd'ten yaptığı şu nakle yer vermektedir: "Ya Ebâ İsmail Allah (c.c) Kur'an-ı Kerim'de hiç ashâbü'l-hadîsten söz etmiş midir? Hammad b. Zeyd: Evet Allah (c.c) onlardan bahsetmiştir: "Bununla beraber müminlerin hepsinin toptan savaşa çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminden bir grup dinde yeterli bilgi sahibi olmaya çalışmak ve seferden dönen topluluklarını uyarmak üzere geride kalmalıdır. Umulur ki sakınırlar."⁵⁸ ayetini duymadın mı? İşte bu ayet, ilim için rihleler yapan ve öğrendiklerini gelip orada bulunanlara aktaran kimseler (ashâbü'l-hadîs) hakkında

⁵⁴ İbn Hazm, *er-Risâletü'l-bâhire*, 5.

⁵⁵ Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Mahmud Hamid (Kahire: Darü'l-Hadîs, 2005), 1/112.

⁵⁶ İbnü'l-Kayserânî'nin Zâhirî mezhebine mensubiyeti ile ilgili bk. *Zehebî, Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 19/361.

⁵⁷ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tahir İbnü'l-Kayserânî, *Mes'eletü'l-uluvv ve'n-nüzûl fî'l-hadîs*, thk. Salahhaddîn Makbul Ahmed (Kuveyt: Mektebetü İbn Teymiyye, t.y), 40.

⁵⁸ *Kur'an Yolu Meâli*, et-Tevbe 9/122.

dır.”⁵⁹ Bu ve buna benzer birçok rivayet nakleden İbnü'l-Kayserânî, şöhret bulmuş âlim ve yöneticilerden de yaptığı bazı nakillerle düşüncesini desteklemektedir. Zira Büveytî'den (ö. 231/846) İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) “Ashâbü'l-hadîsten birini gördüğümde Hz. Peygamber'in sahabesinden birini görmüş gibi olurum; çünkü onlar o mertebeler” dediğini nakleder. Aynı şekilde İmam Şâfiî'nin ashâbü'l-hadîsi kastederek “Onlar dinin aslını korudular. Bu nedenle de onlar daha çok fazilet sahibidirler” dediğini aktarmaktadır. İbnü'l-Kayserânî, İmam Şâfiî'nin yanı sıra Ali b. Medîni'nin (ö. 234/848-49) “Dünyada ashâbü'l-hadîsten daha hayırlı bir topluluk yoktur. İnsanlar dünya peşinde iken onlar dinin ikamesi için uğraşırlar”⁶⁰ sözü ile Hafs b. Ğiyâs'ın ashâbü'l-hadîsin değiştiğine dair bir söyleme karşılık sarf ettiği “Uğraştıkları şeylerle (hadislerle) uğraştıkları müddetçe toplumun en hayırlısı onlardır”⁶¹ ifadesine de yer vermektedir. İbnü'l-Kayserânî, Harun Reşid'in de Yahya b. Eksem ile olan diyalogunda ashâbü'l-hadîsin ismi sürekli olarak Hz. Peygamber'in ismine en yakın olan isimler oldukları için en yüksek mertebelerin de onlara ait olduğunu söylediğini aktarmaktadır.⁶² İbnü'l-Kayserânî, bu tür nakilleri yaptıktan sonra zikredilenlerin tümünün ashâbü'l-hadîsin faziletinin delillerinden olduklarını ifade etmektedir.⁶³ Görüldüğü gibi gerek İbn Hazm gerek İbnü'l-Kayserânî, daha önce de belirtildiği gibi hadis ile olan münasebetlerinden dolayı ashâbü'l-hadîsi fazilet ehlinen saymışlardır. Zâhirî âlimlerin ashâbü'l-hadîsin faziletine dair ileri sürdükleri bütün övücü niteliklere rağmen tasvip edilmeyen vasıflara sahip olanları cerh ettikleri görülmektedir. Bu durum onların söz konusu ekol ve o ekole mensup kişilere kutsiyet etfetmediklerinin yanı sıra konuya duggusal yaklaşmadıklarını açık bir şekilde göstermektedir.⁶⁴

3. Ayırt Edici Bir Nitelik Olarak “Ashâbü'l-Hadîs/Ehl-i Hadîs” Kavramının Kullanılması

⁵⁹ İbnü'l-Kayserânî, *Mes'eletü'l-'ulüvv ve'n-nüzûl fi'l-hadîs*, 41.

⁶⁰ İbnü'l-Kayserânî, *Mes'eletü'l-'ulüvv ve'n-nüzûl fi'l-hadîs*, 47-48.

⁶¹ İbnü'l-Kayserânî, *Mes'eletü'l-'ulüvv ve'n-nüzûl fi'l-hadîs*, 47.

⁶² İbnü'l-Kayserânî, *Mes'eletü'l-'ulüvv ve'n-nüzûl fi'l-hadîs*, 45-46.

⁶³ İbnü'l-Kayserânî, *Mes'eletü'l-'Ulüvv ve'n-nüzûl fi'l-hadîs*, 50.

⁶⁴ Cerh edilen ehl-i hadîs mensupları için bk., Muhammed b. Tahir Makdisî, *Zahîretü'l-huffâz el-muhrec `ale'l-hurûf ve'l-elfâz* (Riyad: Dârü's-Selef, 1996), 2/1156.

İslâmî ilimler geleneğinde söz, fikir ve düşünce sahibinin tespiti için kişi nitelermeleri önem arz etmektedir. Bu nedenle kişiler başta isimleri olmak üzere soy, neseb, kabile, künye, lakab, yaşadıkları veya doğdukları şehir ve mensup oldukları ekol, düşünce ve mezhep gibi birçok nitelik kullanılarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Konu şahıslar üzerinden anlaşılmaya ve tespit edilmeye çalışılan hadis ilmi olduğunda bu mevzu daha da mühim olmaktadır. Dolayısıyla hadis metnini bize ulaştıran râvileri konu edinen cerh ve ta'dil ilminin âlimleri ravi değerlendirmelerinde veya onlarla ilgi biyografik bilgiler zikrettiklerinde öncelikle kişi tespiti yaptıkları görülmektedir. Bunu da zikredildiği gibi râvinin ismini, nesebini, kabilesini, künyesini, lakabını ve benimsediği düşünceyi ve mezhebini zikrederek yapmaktadırlar. Bu cihetle rical âlimlerinin râvi tespit ve teşhisinde ayırt edici bir nitelik olarak râvinin ehl-i hadîsten olmasını da kullandıkları görülmektedir. Râvi tespitinde zikri geçen metodu kullanan bazı rical âlimleri ise Zâhirîlerdir. Diğer hadis münekkitleri gibi Zâhirî âlimleri de birçok yerde şahıslarla ilgili bilgi verdiklerinde o şahsın mensup olduğunu düşünceyi de zikretmekten geri durmamaktadırlar. Örneğin İbn Ebî Âsım, *el-Ahâd ve'l-Mesânî* adlı eserinde bir rivayetin isnadını zikrederken herhangi bir ayırt edici vasfına yer verilmeyen Kehl adlı ravininin ehl-i hadîsten olduğunu bildirerek ona bir nitelik kazandırmıştır.⁶⁵ Diğer bir örnek ise İbn Ebî Âsım'ın, eserinde yer verdiği rivayetin isnadında bulunan İbn Ebî Zerd el-Eylî için de "ehl-i hadîstendir, sikadır" dediği görülmektedir. Aynı şekilde İbnü'l-Kayserânî'nin de Ebû Salih el-Hâşetî adlı bir ravi hakkında değerlendirmede bulunurken ona tanımlayıcı bir vasıf olarak "ehl-i hadîstendir" dediği görülmektedir.⁶⁶

Ebu'l-Futûh el-Humeydî'nin de bu konuda diğer Zâhirîlerle aynı metodu takip ettiği söylenebilir. Zira o da Abdullah b. Muhammed b. Kasım el-Kal'î için "o ashâbü'l-hadîsin büyüklerindendir"⁶⁷; Muhammed b. Futays b. Vâsil el-İlbirî⁶⁸ ve Abdurrahman b. Abdullah b Halid b. Hemadânî⁶⁹ için ise "ehl-i hadîstendir" ifadesini kullanmıştır.⁷⁰

⁶⁵ İbn Ebî Âsım, *el-Ahâd ve'l-mesânî*, 5/623.

⁶⁶ Makdisî, *Zahîretü'l-huffâz*, 1/428.

⁶⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Futûh b. Abdillâh el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fi zikri vülati (fi tarihi ulemai)'l-Endelüs* (Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Mısri, 1989), 1/92.

⁶⁸ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fi zikri vülati (fi tarihi ulemai)'l-Endelüs*, 1/29.

4. Zâhirîlerin Ehl-i Hadîs Eleştirisi

Hicrî ikinci asırdan itibaren şekillenmeye başlayan İslâmî ilimler, süreç içerisinde kendi usûl, yöntem ve metotlarını geliştirmiştir. Bunun yanı sıra her bir disiplin içinde farklı ekoller de oluşmuştur. Düşünce biçimlerine uygun farklı isimlerle ortaya çıkan ve bu bağlamda metot geliştiren ekollerin her biri kendi metodunu üstün metot olarak kabul etmiş ve muhaliflerini ise birçok yönden tenkide tabi tutmuşlardır. Disiplinler arası eleştirel tartışmalar tabii olsa da bazen bu tenkitlerin dozunun aşırısına kaçtığını da belirtmek gerekmektedir.⁷¹

Genellikle farklı düşünce sahipleri arasında vuku bulan tartışma ve tenkitler bazen aynı düşünceye sahip kimseler arasında da meydana gelmiştir. Örneğin daha önce de belirtildiği gibi kendilerini ehl-i hadîsin içinde konumlandıran Zâhirî âlimler, daha çok farklı düşünce mensuplarına tenkit yöneltirken fikir ayrılığına düştükleri ehl-i hadîse de bazen eleştiri yöneltmişlerdir. Ancak Zâhirî âlimlerin ehl-i hadîsi tenkit ettiği meselelerin azlığı gibi onları eleştiren Zâhirî âlimlerin azlığı da dikkate değerdir. Nitekim tespit edebildiğimiz kadarıyla Zâhirî âlimlerinden sadece İbn Hazm ehl-i hadîsi yalnızca zayıf hadis ile amel ve el-mezid fi müttasili'l-esânid meselesine yaklaşımlarında tenkit etmektedirler.

4.1. Zayıf Hadisle Amel Meselesi

“Kendisinde sahih ve hasen hadislerin sıfatları bulunmayan hadis”⁷² olarak tanımlanan zayıf hadis, birçok yönden tartışılmıştır. Münakaşa mevzuu yapılan meselelerden biri ve belki de üzerinde en çok durulan konu zayıf hadis ile amel meselesidir.⁷³ Zira erken dönemden itibaren zayıf hadisle ahkâm konuları dışında diğer konularda amel edilebilir mi? sahih veya hasen hadisin

⁶⁹ Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fi zikri vülati (fi tarihi ulemai)'l-Endelüs*, 1/98.

⁷⁰ Diğer bir örnek için bk. Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fi zikri vülati (fi tarihi ulemai)'l-Endelüs*, 1/101.

⁷¹ Seyit Avcı, “Mütakellimîn ve Süfîyyenin Ehl-i Hadîse Yöneltilmiş Tenkitlerin Değeri Üzerine”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 11 (2013), 87.

⁷² Ebû Amr Osman b. Abdîrrahman eş-Şehrezurî İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, thk. Nureddin İtr (Dımaşk: Dâru'l-Fiker, 1986), 41.

⁷³ Geniş bilgi için bk. Kaya, *Zâhirî Mezhebinde Hadis ve Sünnet Anlayışı*, 188-190.

bulunmadığı konularda zayıf hadis ile amel edilebilir mi? gibi birçok soruya cevap bulmak için hem fukahâ hem de muhaddisler büyük çaba göstermişlerdir.⁷⁴ Bu bağlamda beyan edilen görüşleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

a. Hiçbir konuda zayıf hadisle amel etmek caiz değildir. Zayıf hadis ister başta haram ve helal gibi meseleleri içeren ahkâm konularında olsun ister amellerin fazileti meselesinde olsun hiçbir şekilde onunla amel edilmez. Bu görüşü savunanların başında erken dönemden itibaren Yahya b. Main (ö. 233/847), Ebû Bekr b. el-Arabî (ö. 543/1148) ve Ebû Şame Abdurrahman b. İsmail'i (ö. 665/1267) saymak mümkündür.⁷⁵

b. Ahkâm konuları dışında zayıf hadis ile amel edilebilir. Bu görüşe dair icmanın varlığından söz edilmektedir.⁷⁶ İbnü'l-Salâh'ın (ö. 643/1245) da terğib ve terhib konularında zayıf hadisle amel edilmesinin caiz olduğunu belirtmesini bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.⁷⁷ Ayrıca İbn Hacer'in (ö. 852/1449) de belli şartlara haiz olan ve ahkâm konuları dışında kalan diğer mevzularda zayıf hadis ile amel edilmesinin caiz olduğunu belirtmesi bu kabilindedir.⁷⁸

c. Bazı şartları taşıması koşuluyla ahkam konularında zayıf hadis ile amel edilmesi caizdir. Örneğin, zayıf olmasına rağmen ihtiyata daha yakın olması, amel edile gelmiş olması, başka hadis veya delillerle takviye edilmiş olması veya herhangi bir konuda sahih ve hasen hadis bulunmadığında zayıf hadisin

⁷⁴ Zayıf hadis ile amel konusunda geniş bilgi için bk. Salahattin Polat, "Zayıf Hadisle Amel", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983), 95-107.

⁷⁵ Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Tedribü'r-râvi fi şerhi Takribi'n-Nevevî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1979), 1/299; Ebu'l-Hasenat Muhammed b. Abdilhay Leknevî, *el-Ecviбетü'l-fadıla li'l-aşeretü'l-es'ileti'l-kamile* (Beyrut: Mektebetü'l-Metbuatü'l-İslâmiyye, 2016), 50, 53-56; Kâsımî, *Kavâ'idü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadîs*, 165.

⁷⁶ Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman Sehâvî, *Şerhu Elfiyyeti'l-hadîs li'l-İrakî* (Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983), 1/311.

⁷⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 103.

⁷⁸ Leknevî, *el-Ecviбетü'l-fadıla li'l-aşeretü'l-es'ileti'l-kamile*, 55.

re'ye tercih edilmesi gibi teoride olmasa da realitede pek çok koşul ile amel edildiği söylenebilir.⁷⁹

İbn Hazm, İbnü'l-Kayserânî, Ebûl-Futûh el-Humeydî ve İbn Dihye el-Kelbî olmak üzere Zâhirî âlimlerinde üçüncü kısma dâhil olduğunu söylemek mümkündür. Zira İbn Hazm ve İbn Dihye mutlak anlamda zayıf hadis ile amel edilmesinin caiz olmadığını söylerken;⁸⁰ İbnü'l-Kayserânî ve Ebû'l-Futûh el-Humeydî ise takviye edilmiş birçok zayıf hadisle istihsad etmişlerdir.⁸¹ Bunun yanı sıra İbnü'l-Arabî'nin ise sahih veya hasen hadisin bulunmadığı bir konuda zayıf hadisin re'ye tercih edilerek onunla amel edilmesinin caiz olduğunu söylemektedir.⁸²

Zayıf hadis ile amel meselesi sadece ekoller arası tartışılan bir mevzu olmamış aynı zamanda disiplinlerin kendi aralarında da tartışmalara girmelerine neden olmuştur. Bu cihetle birçok âlim kendisi gibi düşünmeyen diğer âlim veya ekolü tenkit etmiştir. Zikredilen konuya örneklik teşkil eden vakıadan biri de Zâhirî âlimi İbn Hazm'ın ahkâm konuları dışında rekâik gibi mevzularda zayıf hadis ile amel etmenin caiz olduğu söylemleri nedeniyle ashâbü'l-hadîsi tenkit etmesidir. Ona göre ashâbü'l-hadîsin hataya düştüğü meselelerden biri de zayıf hadis ile amel konusudur.⁸³ İbn Hazm'ın kullandığı ifade dikkate alındığında ashâbü'l-hadîsin hataya düştüğü konuların ahkâm konuları dışında zühd ve rekaik gibi mevzularda zayıf hadis ile amel edilmesine cevaz vermeleriyle sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır.

İbn Hazm, ashâbü'l-hadîse bir tenkidi de kelimî konular ve bu konulardaki düşüncelerini delillendirmek için başvurdukları rivayetlerin sıhhat du-

⁷⁹ Geniş bilgi için bkz. el-Kâsımî, *Kavâ'idü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadîs*, 165-166; Saffet Sancaklı, "Günümüzde Zayıf ve Mevzû Hadislerin Sahih Hadislerle Karıştırılma Problemi", *Diyanet İlmî Dergi* 37/1 (1971), 42; Ramazan Özmen, "Ahmet b. Hanbel ve Zayıf Hadisle Amel Meselesi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2017), 5-13.

⁸⁰ İbn Hazm, *el-İhkâm*, 1/151; Ebü'l-Hattâb (Ebü'l-Fazl) Meccüddîn Ömer b. el-Hasen b. Alî b. Muhammed b. Ferh İbn Dihye, *Edâ'ü mâ veceb fî vaz'î'l-vazzâ'in fî Receb*, thk. Muhammed Zuheyr es-Saviş (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1998), 66.

⁸¹ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tahir İbnü'l-Kayserânî, *Kitâbü's-semâ'*, thk. Ebü'l-Vefa el-Merağî (Kahire: Vezaretü'l-Evkâf, 1994), 15-88.

⁸² İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-mekkiyye*, 3/246.

⁸³ İbn Hazm, *el-İhkâm*, 1/151.

rumları üzerinden yapmaktadır. Nitekim o, ölümden sonra ruhun bedeni terki meselesinde ashâbü'l-hadîsin ruhların bedeninin bulunduğu kabrin başında durduklarını benimsemelerinden dolayı eleştirmiştir. Ona göre ashâbü'l-hadîsin avamı, bu düşüncesini kendisiyle ihticac edilmeyen zayıf bir hadis ile delillendirmiştir. Bu yaklaşımı ve istinbat şeklini hata olarak gören İbn Hazm, ashâbü'l-hadîsi tenkit etmekten geri durmamıştır.⁸⁴

4.2. el-Mezîd fî Muttasili'l-Esânîd Meselesi

“Bir ravinin, muttasıl bir isnada sikanın zikretmediği bir raviyi yanlışlıkla ziyade etmesi” olarak tanımlanan el-mezîd fî muttasili'l-esânîd, muhaddislerin ekseriyetine göre bir zayıflık nedenidir.⁸⁵ Ravinin vehme düşmesinden kaynaklandığı söylenen bu durum, genellikle bütün tariklerinin karşılaştırılması neticesinde tespit edilebilmektedir. Örneğin “Hennâd > İbn Mubarek > Abdurrahman b. Yezid > Büsr b. Ubeydullah > Ebû İdris el-Havlânî > Vâsile b. el-Eska > Ebû Mersed el-Ganevî”⁸⁶ tarihiyle nakledilen bir hadisin “Ali b. Hucr > Ebû Ammar > Ebu'l-Velid Müslim > Abdurrahman b. Yezid > Büsr b. Ubeydullah > Vâsile b. el-Eska > Ebû Mersed el-Ganevî”⁸⁷ şeklindeki diğer bir tarihi ile karşılaştırıldığında durumun tespiti mümkün olabilmektedir. Nitekim hadisin ravilerinden biri olan Büsr b. Ubeydullah, hadisi bazen Ebû İdris el-Havlânî kanalıyla Vâsile b. el-Eskâ'dan bazen de hadisi doğrudan Vâsile b. el-Eska'dan nakletmektedir. Muhaddislerin çoğuna göre isnatta bulunan ravilerden biri veya Büsr b. Ubeydullah'ın kendisi vehme düşmüş ve bu şekilde farklı tarikler kullanmıştır.⁸⁸

Ravileri sika olan bu ve buna benzer birçok örnek bazı muhaddislerin dikkatini çekmiş ki gerçekte isnatta ziyade olmadığı ihtimaline yöneldikleri görülmektedir. Onlar bu ihtimalden hareketle Büsr b. Ubeydullah'ın söz konusu hadisi Ebû İdris el-Havlânî vasıtasıyla Vâsile b. el-Eska'dan aldığını söylemektedirler. Daha sonra Büsr b. Ubeydullah, Vâsile b. el-Eska ile mülaki

⁸⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 4/57.

⁸⁵ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 286-288; Sehâvî, *Fethü'l-muğîs*, 3/88; Mahmud Tahhân, *Teysiru Mustalahi'l-hadîs* (Riyad: Mektebetu'l-Maarif, 1415), 106.

⁸⁶ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *es-Sünen* (Mısır: Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bali, 1395), “Cenâiz”, 57 (No: 1050).

⁸⁷ Tirmizî, *es-Sünen*, “Cenâiz”, 57 (No: 1051).

⁸⁸ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 286-287; es-Suyûtî, *Tedribü'r-râvi*, 1/203.

olmuş ve mevzu bahis hadisi doğrudan ondan alarak naklettiğini ifade etmesinin ihtimal dâhilinde olduğunu ifade etmişlerdir.⁸⁹ Dolayısıyla bu tür rivayetler hakkında değerlendirme yapmanın içtihadı dayandığını ve nihayetinde objektiflikten uzak olduğunu söylemişlerdir.⁹⁰

Konumuz itibari ile bakıldığında tespit edebildiğimiz kadarıyla Zâhirî âlimlerden İbn Hazm da isnadı sika ravilerden müteşekkil olduğu sürece söz konusu durumun hadis için zayıflatıcı bir etken olmadığını savunmuştur. Ancak bu tespit sadece İbn Hazm özelinde olması diğer Zâhirî âlimlerin öyle düşünmedikleri anlamı taşımamaktadır. İbn Hazm, *el-Muhallâ* adlı eserinde birçok rivayet değerlendirmesinde bu konuya da değinmektedir. Örneğin “Hz. Peygamber iki kabrin yanından geçti ve söyle dedi: Bunlar azab görüyorlar. Ama azab görmeleri büyük bir şey için değildir; biri, beolinden istibrâ etmezdi (yâni sakınmaz), diğeri de koğuculuk ederdî.”⁹¹ şeklindeki hadisi ele alan İbn Hazm, hadisin tarikleri üzerinden değerlendirmelerde bulunmuştur. Nitekim söz konusu hadis bir defasında “Abdurrahman b. Abdullah b. Halid > İbrahim b. Ahmed el-Belhî > Firebrî > Buhârî > İbn Sellâm > Ubeyde b. Hamîd Ebû Abdurrahman > Mansur > Mücahid > İbn Abbas tariki ile başka bir defa da “Muhammed b. el-Müsennâ > Ebû Muaviye ed-Derîr (Muhammed b. Hâzım) > Â’miş > Mücahid > Tavus > İbn Abbas tariki ile nakledilmiştir.⁹² Sened zinciri üzerinde de görüldüğü gibi aynı hadisin ilk üç ravisi aynı olmakla beraber üçüncü tabakadaki ravi olan Mücahid, hadisi bir defasında doğrudan İbn Abbas’tan nakletmiş; başka bir defasında ise Tavus vasıtasıyla İbn Abbas’tan nakilde bulunmuştur. Muhaddislerin çoğuna göre ravilerin vehminden kaynaklanan bu durum hadisin muallel olarak değerlendirilmesine sebebiyet vermektedir. Bu nedenle de hadisin zayıf olduğuna hükmetmektedirler.

Bu konuda muhaddislerden farklı düşünen İbn Hazm, sika olmaları sebebiyle söz konusu hadisin ravilerinden olan Mücahid’in hadisi önceden Ta-

⁸⁹ İbnu’s-Salâh, *Ulûmü’l-hadîs*, 288.

⁹⁰ Geniş bilgi için bk. Ayşe Esra Ağırakça Şahyar, *Kütüb-i Sitteden Örneklerle Zayıf Hadis Rivayeti* (İstanbul: Akdem Yayınları, 2011), 256-257.

⁹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî Buhârî, *Sahihu’l-Buhârî*, thk. Said Abdurrahman Musa el-Kazekî (Beyrut: Mektebetu’l-İslâmî, 1405), “Vudû’”, 55 (No: 215).

⁹² Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said Zâhirî İbn Hazm, *el-Muhallâ*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: Dârü’t-Türâs, 2005), 1/152.

vus > İbn Abbas tarikiyle aldığı; ancak daha sonra Mücahid'in İbn Abbas ile mulakî olduğu ve hadisi doğrudan ondan aldığı ihtimali üzerinde durmaktadır. Hatta bu durumun İbn Hazm için ihtimalden fazla olduğunu söylemek hata olmayacaktır. Onun nazarında, bu durum söz konusu hadisi zayıflatmanın aksine daha da kuvvetlendirmektedir. İbn Hazm, gerekli değerlendirmeleri yaptıktan sonra bu konudaki muhaliflerini de tenkit etmektedir. Ona göre sika bir ravinin hadisi bir defasında hocasından bir defasında ise mülaki olduğu hocasının hocasından almasını illet nedeni olarak görenler ancak cahil kimselerdir. İbn Hazm, mevzu bahis nedenlerden ötürü hadisin sıhhatinin zedelendiğini belirten ashâbü'l-hadîsi de tenkit etmektedir. Ona göre bu konuda açık bir şekilde hataya düşen ashâbü'l-hadîsi taklit edenlerin durumu ise daha kötüdür.⁹³

Sonuç

Hz. Peygamber'in hadislerini sonraki nesle eksiksiz bir şekilde nakletmeyi görev edinen ve bu bağlamda hadislerin içerdiği gaye ve amacı dikkate almaksızın sadece hadis metnini nakleden kesimi ifade etmek için birçok kavramın yanı sıra ehl-i hadîs ve ashâbü'l-hadîs kavramları da kullanılmıştır. Ashâbü'l-hadîs kavramı tarihi süreç içerisinde birçok dönüşüm yaşamıştır. Buna bağlı olarak da evreler arasında farklı temsiliyetleri olmuştur. Nitekim hicrî ikinci asırda ehl-i re'y karşıtı olarak re'yin dinî hükümlerin istinbatında kullanılmamasını veya kullanım alanlarını sınırlandırılmasını öngören kesim için sarf edilmiştir. Hicrî ikinci asrın sonları ile üçüncü asrın başlarında ise söz konusu kavram dönüşüm geçirmiştir. Bu dönemde söz konusu kavram İshâk b. Rahuye ve Ahmed b. Hanbel'in yanı sıra Zâhirîleri de içine alan bir manada kullanılmaya başlanıldığı görülmektedir. Ashâbü'l-hadîs kavramı, hicrî üçüncü asrın ilk çeyreğinden itibaren mihne hadisesi ile kırılma yaşamış olsa da mihnenin sona ermesi ile tekrar bir dönüşüm geçirmiştir. Geçirdiği bu dönüşümde anlamsal olarak daha da daralma yaşamış ve genellikle temsiliyeti Ahmed b. Hanbel ve onun yakın çevresi için hasredilmiştir. Zira bu süreçten sonra Ahmed b. Hanbel ve ona yakın olan kimselerin mihneden sonraki tavrından etkilenenler ashâbü'l-hadîs adı altında güç kullanmaya başlamışlardır.

⁹³ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, 1/154.

Bu bağlamda birçok kişi hem fiziki hem de algısal olarak linçe maruz kalmıştır.

İslâm düşünce geleneği boyunca ashâbü'l-hadîs var olmuştur. Bu durum onların ilimlerin gelişimine katkılarını kaçınılmaz kılmıştır. Bu cihetle hadisten tefsire- fıkhıtan kelama birçok ilimde boy göstermişlerdir. Özellikle ashâbü'l-hadîs'in hadis ile olan yakın münasebetleri nedeniyle İslâm âleminde kendilerine ayrı bir değer de atfedilmiştir.

Başta kendilerini ashâbü'l-hadîsin bir parçası olarak görenler olmak üzere birçok kişi ve ekol tarafından ashâbü'l-hadîs, methedilmiştir. Ashâbü'l-hadîsten olmak ise şeref olarak addedilmiştir. Ashâbü'l-hadîsi öven ve onlardan olmayı övünç sebebi kabul eden ekollerden biri de Zâhirîliktir. Zâhirî âlimler kendilerini ashâbü'l-hadîsin içinde değerlendirdikleri gibi İslâm mezheplerini araştırma konusu yapan birçok âlim de mezhepleri tasnif ederken Zâhirî mezhebine ashâbü'l-hadîs içinde yer vermiştir. Zâhirî âlimlerin, ashâbü'l-hadîs algısını tetkik etmek ve bu kavrama yaklaşımlarında objektifliklerini ne denli muhafaza ettiklerini tespit etmek için eserlerine başvurulmuştur. Bu bağlamda Zâhirî âlimlerin farklı eserlerinde birden fazla yerde ashâbü'l-hadîsin Allah'ın övgülerine mazhar olduklarına, hakikat ehli ve fazilet sahibi olduklarına atıfta bulunulmuştur. Ayrıca ashâbü'l-hadîse mensup olmanın da şeref olduğunun altını çizmişlerdir.

Zâhirî âlimler, ashâbü'l-hadîs ve ehl-i hadîs gibi tabirleri övücü bir niteliğin yanı sıra rical türü eserlerde kişinin isim, nesep, künye ve lakab nitelemeleri gibi ravileri "ashâbü'l-hadîstendir, ehl-i hadîstendir, ehl-i sünnettendir" gibi vasıflarla tayin ettikleri de görülmektedir.

Zâhirî âlimlerin ashâbü'l-hadîse dair zikredilen müspet yaklaşımlara karşın ashâbü'l-hadîsin düşüncelerini veya iddialarını koşulsuz kabul ettikleri söylenemez. Aksine kendileriyle aynı düşünceyi paylaşmadıkları durumlarda onları tenkit etmekten geri durmamaktadırlar. Nitekim Zâhirî âlimler, ashâbü'l-hadîsin rekâik konularında zayıf hadis ile amel edilebileceğini benimsemelerinden dolayı hataya düştüklerini söylemektedir. Aynı şekilde kendi düşüncelerini desteklemek için zayıf hadislere başvurmaları da bazı Zâhirî âlimler tarafından eleştirilmiştir. Onların ashâbü'l-hadîsi tenkit ettikleri diğer bir mevzu ise bir ravinin hadisi bir defasında hocasından başka bir defa-

sında ise hocasının hocasında almasını zayıf hadis göstergesi olarak telakki etmeleri olmuştur. Zâhirî âlimler, bu yaklaşımlarından ötürü ashâbü'l-hadîs ve bu konuda ashâbü'l-hadîse tabi olanları cahil olmakla tenkit etmişlerdir. Dolayısıyla Zâhirî âlimlerin nazarında ashâbü'l-hadîsin yeri ayrı olsa da yeri geldiğinde objektif bir şekilde onları tenkit ettikleri görülmüştür.

Kaynakça

- Abdülmeccid, Abdülmeccid Mahmûd. *el-İtticâhâtü'l-fıkhiyye inde ashâbi'l-hadîs: fi'l-karni's-sâlis el-hicrî*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1979.
- Apaydın, H. Yunus. *İbn Hazm: Zâhirîlik Düşüncesinin Teorisyonu*. İstanbul: İsam Yayınları, 2017.
- Apaydın, H. Yunus. "Zâhirî Anlayışın Fıkha ve Fıkıh Usûlüne Yansıması". *Zâhirî ve Selefi Din Yorumu*. 87-98. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019.
- Apaydın, H. Yunus. "Zâhiriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/93-100. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Ateşyürek, Ahmet. "Ehl-i Hadîs Tarihinde Zâhirîlik Ayrışması ve Mâverâün-nehirli İlk Zâhirîler". *e-Makâlât* 16/1 (2023), 66-89.
- Avcı, Seyit. "Mütekellimîn ve Sûfiyyenin Ehl-i Hadîse Yönelttiği Tenkitlerin Değeri Üzerine". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 11 (2013), 87-111.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb. *Târîhu Bağdâd*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb. *Şerefu ashâbi'l-hadîs*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1972.
- Bayraktutar, Muammer. "Nassları Anlamada Literal Yorum ve Doğurduğu Bazı Problemler". *İslâm ve Yorum*. 1/191-119. Malatya: Malatya İlahiyat Vakfı, 2017.
- Bozkurt, Nahide. *Mu'tezile'nin Altın Çağı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2016.

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Sahihu'l-Buhârî*. thk. Said Abdurrahman Musa el-Kazekî. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1405.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Fusûl fi'l-usûl*. Kuveyt: Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuuni'l-İslâmiyye, 1985.
- Cüveynî, Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *el-Burhân fi usûli'l-fikh*. thk. Salâh b. Muhammed b. 'Aveyde. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. *Sünen*. Riyad: Daru'l-Müğni, 1421.
- Demirci, Ahmet. *İbn Hazm ve Zâhirîlik*. Kayseri, 1996.
- Dihlevî, Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdirrahîm Fârûkî. *el-İnsâf fi beyâni sebebi'l-ihtilâf fi'l-ahkâmi'l-fikhiyye*. Kahire: Matbaatü's-Selefiyye, 1398.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah b. İshak İsfahânî. *Kitâbu Târhu İsbahân*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Ebû Zehre, Muhammed. *İslâm'da Siyasî, İtikâdî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*. çev. Abdülkadir Şener-Hasan Karakaya-Kerim Aytekin. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1976.
- Goldziher, Ignaz. *Zâhirîler -Sistem ve Tarihleri-*. çev. Cihat Tunç. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982.
- Gürler, Kadir. "Ehl-i Hadîsin Tarihi Süreçteki Yeri ve Temel Özellikleri". *Ehl-i Sünnet*. 33-60. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh b. Abdullah. *Cezvetü'l-muktebis fi zikri vülati (fi tarihi ulemai)'l-Endelüs*. Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Mısri, 1989.
- Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh b. Abdullah. *el-Cem' beyne's-Sahihayn: el-Buhârî ve'l-Müslim*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1998.
- İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed. *el-İntikâ fi fezâili's-selâseti'l-eimmeti'l-fukahâ*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

- İbn Beşkuvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Mes'ud. *Kitabü's-Sıla fî tarihi e'immeti'l-Endelüs*. 3 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kitabi'l-Mısırî, 1989.
- İbn Dihye, Ebü'l-Hattâb (Ebü'l-Fazl) Mecdüddîn Ömer b. el-Hasen b. Alî b. Muhammed b. Ferh. *Edâ'ü mâ veceb fî vaz'î'l-vazzâ'in fî Receb*. thk. Muhammed Zuheyr es-Saviş. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1. Basım, 1998.
- İbn Ebî Âsım, Ebu Bekr Ahmed b. Amr. *el-Ahâd ve'l-Mesanî*. Riyad: Daru'r-Râye, 1991.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. Beyrut: Dâru Sadır, 1978.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî. *el-Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*. Kahire: Dârü'l-Ma'rife, 1899.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Mahmud Hamid. 8 Cilt. Kahire: Darü'l-hadîs, 2005.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî. *en-Nübzetü'l-kâfiye fî usûli'ahkâmi'd-dîn*. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısri, 1991.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî. *er-Risâletü'l-bâhire fî'r-red 'ale'l-ahvâli'l-fâside*. thk. İbn Temim ez-Zâhirî. Dimeşk: Mecmeu'l-Lugatü'l-Arabiyye, 1409.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd Zâhirî. *el-Muhallâ*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Kahire: Dârü't-Türâs, 2005.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd Zâhirî. *Resâilü'l-İbn Hazm el-Endelusî*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2007.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sadır, ts.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah. *Târîhu Medîneti Dımaşk*. Dımaşk: Matbuatü'l-Mecmaî'l-İlmiyyi'l-Arabi, 1951.
- İbnu's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdirrahman eş-Şehrezurî. *Ulûmü'l-hadîs*. thk. Nureddin Itr. Dımaşk: Dâru'l-Fiker, 1986.

- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. thk. Ahmed Şemsüddin. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420.
- İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tahir. *el-Hucce 'alâ târiki'l-mahacce*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru 'Alemi'l-Kutub, 2008.
- İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tahir. *Mes'ebetü'l-'ulüvv ve'n-nüzûl fi'l-hadîs*. thk. Salahhaddin Makbul Ahmed. Kuveyt: Mektebetu İbn Teymiyye, t.y.
- İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tahir. *Kitâbü's-semâ'*. thk. Ebü'l-Vefa el-Merağî. Kahire: Vezaretü'l-Evkâf, 1994.
- İçcan, Mehmet Zeki. "Din ve Dünyayı Anlama ve Anlamlandırma Tarzı Olarak Ehl-i Hadîs ve Ehl-i Rey". *Din ve Hayat (TDV- İstanbul İl Müftülüğü) Dergisi* 16/47 (2023), 60-63.
- Kur'an Yolu Meâli*. çev. Hayreddin Karaman vd. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2020.
- Kâsimî, Cemâleddin. *Kavâ'idü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadîs*. Dımaşk: Dâru'r-Risâle en-Nâşirûn, 2012.
- Kaya, Hüsamettin. *Zâhirî Mezhebinde Hadis ve Sünnet Anlayışı*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Kırbaşoğlu, M. Hayri. *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Kutlu, Sönmez. "Gelenekçi-Zâhirî İslâm Anlayışının Zihniyet Analizi: Epistemolojik, Teolojik ve Kültürel Temelleri". *Zâhirî ve Selefi Din Yorumu*. 19-80. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed b. Abdilhay. *el-Ecvibetü'l-fadıla li'l-aşeretü'l-es'ileti'l-Kamile*. Beyrut: Mektebetü'l-Metbuatü'l-İslâmiyye, 8. Basım, 2016.
- Mahmûd, Ahmed Bükeyr. *el-Medresetü'z-Zâhirîyye bi'l-meşrik ve'l-magrib*. Beyrut: Dâru Kuteybe, 1990.

- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Leiden : E.J. Brill, 1967.
- Makdisî, Muhammed b. Tahir. *Zahîretü'l-huffâz el-muhrec `ale'l-hurûf ve'l-elfâz*. Riyad: Dârü's-Selef, 1996.
- Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm Rönesans*. çev. Salih Şaban. İstanbul: İnsan, 2000.
- Oğuzhan Tan. *Tarihi Bağlam ve Karakteristik Özellikleri Açısından İbn Hazm ve Usûl Anlayışı*. Ankara, Doktora Tezi, 2007.
- Özafşar, Mehmet Emin. *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999.
- Özmen, Ramazan. "Ahmet b. Hanbel ve Zayıf Hadisle Amel Meselesi". *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2017), 1-15.
- Öztürk, Mustafa. "Zâhirî-Literalist Anlayışın İslâm Düşüncesindeki ve Çağdaş Selefilikteki İzdüşümleri". *Zâhirî ve Selefi Din Yorumu*. 295-332. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019.
- Polat, Salahattin. "Zayıf Hadisle Amel". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983), 83-109.
- Sancaklı, Saffet. "Günümüzde Zayıf ve Mevzû Hadislerin Sahih Hadislerle Karıştırılma Problemi". *Diyanet İlmî Dergi* 37/1 (1971), 39-60.
- Sancar, Faruk. "Zâhirî-Selefi Yayılmacılığı Önleme Noktasında Ortaya Atılan Önerilerin Geçerliliği". *Zâhirî ve Selefi Din Yorumu*. 379-396. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019.
- Saylık, Mutlu. "Mihne Dönemi Abbâsî Halifelerinin Mezhep Siyaseti". *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 17/33 (2019), 169-196.
- Sehâvî, Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman. *Şerhi Elfıyyeti'l-hadîs li'l-İrakî*. Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Sem'ânî, Abdulkerim b. Muhammed'. *el-Ensâb*. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cenân, 1. Basım, 1988.

- Sıddîk Hasan Han, Muhammed. *Habietü'l-ekvân fi iftiraki'l-ümem ale'l-mezâhîb ve'l-edyân*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1889.
- Strothmann, Rudolf. "Zâhiriyye". *İslâm Ansiklopedisi*. 13/456-459. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celeleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Tedribü'r-râvi fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1979.
- Şahyar, Ayşe Esra Ağırakça. *Kütüb-i Sitte'den Örneklerle Zayıf Hadis Rivayeti*. İstanbul: Akdem Yayınları, 2011.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1975.
- Şirâzî, Ebü İshak Cemaleddin İbrâhim b. Ali b. Yusuf. *Tabakâtü'l-fukahâ*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dârü'r-Raidî'l-Arabî, 1970.
- Tahhân, Mahmud. *Teysiru Mustalahi'l-hadîs*. Riyad: Mektebetü'l-Maarif, 1415.
- Tirmizî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-. *es-Sünen*. Mısır: Şirketu Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bali, 1395.
- Türkan, Mustafa. *İslâm Hukuk Tarihinde Zâhirîlik: Davud ez-Zâhirî Örneği*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2015.
- Yücesoy, Hayrettin. "Mihne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/26-28. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnâvut. Müessesetü'r-Risâle, 1405.
- Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-İ'ber fi habere men ğeber*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.
- Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-. *Tezkiretü'l-huffâz*. thk. Zekerriyya Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.
- Zirikli, Hayreddin. *el-A'lâm: Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-Arab ve'l-müstarebîn ve'l-müsteşrikin*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1984.